

הרב נתנאל אוירבך

הפקעה ומניעת חיוב בתרומות ומעשרות

הקדמה

האם אדם מחויב ליצור את התנאים המחייבים אותו כדי להתחייב בהפרשת תרומות ומעשרות, או שמא הוא אינו חייב לעשות מעשים שיחייבו אותו במצוות אלו? שאלה זו העלה הרב שלמה קלוגר ('חכמת שלמה', יו"ד ס' כח סעי' יח): הנה נסתפקתי באם יש לאדם איזה דרך להתחייב עצמו באיזה מצווה, ויש לו דרך להפקיע את עצמו מן המצווה, אם נימא שמחויב להכניס את עצמו למצווה כפי שהדעת נוטה, או נימא בהיפך דהוי בכלל הפטור ועושה נקרא הדיוט. נושא זה של הפקעה ומניעה מחיוב מצוות הינו נושא רחב ועסקו בו רבים. ברצוני להתמקד בהפרשת תרומות ומעשרות¹ ולהצביע על ייחודיותה של מצוות הפרשת תרומות ומעשרות מיתר המצוות בעניין זה.

א. בין דורות הראשונים לאחרונים

מובא בגמרא (ברכות לה ע"ב; גיטין פא ע"א):

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן משום רבי יהודה ברבי אלעאי, בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים. דורות הראשונים היו מכניסין פירותיהן דרך טרקסמון כדי לחייבן במעשר, דורות האחרונים מכניסין פירותיהן דרך גגות דרך חצרות דרך קרפיפות כדי לפטרן מן המעשר. הבחנה זו בין הדורות מופיעה גם בירושלמי (מעשרות פ"ג ה"א), וזו לשונו: היו מכניסין את הכלכלה לאחורי הגגות. ראה אותן רבי יודה בי רבי אלעאי אמר להן, ראו מה ביניכם לראשונים. יש להתלבט בכוונת הדברים², בהצגת הפער בין הדורות, האם יש בכך אמירה שלילית על מעשיהם של הדורות האחרונים שלא נהגו כשורה בהפקעתם את חיוב המצווה³, או שמא

1. ביחס להפקעת החיוב בהפרשת חלה, ראה במאמרי 'עשיית עיסות ששיעורן פחות משיעור חיוב', אמונת עתיך 120 (תמוז תשע"ח) עמ' 68-75.
2. שו"ת רב פעלים, ח"א יו"ד סי' ה.
3. תוס', גיטין פא ע"א ד"ה דורות; שו"ת עונג יום טוב, הקדמה אות ו; הרב אברהם יעקב ניימארק, בתוך: שו"ת ציץ אליעזר, ח"ד סימן י ענף ג אות כג, אך השווה לדבריו בספרו אשל אברהם (זרעים ירושלמי פאה פ"ז ה"ג ד"ה והנה לכל, עמ' קנט; נזיקין ח"ב עבודה זרה כא ע"א ד"ה ובכלל לא, עמ' קעז); שו"ת חתן סופר, על שו"ע ח"א סי' טו; הרא"ה קוק (עין איה, ברכות ח"ב לה ע"ב אות יב, שהעושה כן אינו במדרגת עובד מאהבה; שבת הארץ, מבוא פרק טו: 'תחבולה המותרת בשעת הדחק ע"פ דין תורה'; מצוות ראי"ה, או"ח סי' ט סעי' א ד"ה ובעיקר הדין, עמ' מט); שלמי ניסן, ברכות לה ע"א אות יט, בשם

מדובר על מחלוקת בין הדורות, כאשר הדורות הראשונים נהגו בעצמם מידת חסידות כדי להתחייב, אף שמעיקר הדין אפשר להכניס את היבול דרך הגגות וכדו' ולהיפטר מן החיוב כפי שעשו דורות האחרונים.⁴ מדברי המאירי⁵ מבואר שאמנם המכניס את היבול דרך גגות וכדו' נפטר מחיוב הפרשת תרומות ומעשרות, אך העושה כן בכוונה להיפטר מן החיוב עובר על איסור, וזו לשונו: 'צריך שתדע שאסור להערים ולהכניסו דרך גגות וקרפיפות כדי להיפטר מן המעשר'.⁶ הרב אברהם דנציג⁷ דייק כן מלשון חז"ל שלא נאמר 'מותר להכניס' או 'מותר להערים', והיינו שאמנם המכניס פירות דרך החלון נפטר מחיוב תרומות ומעשרות, אך יש בכך איסור, ובכך נשתנו דורות אחרונים לגרועותא מדורות ראשונים. מדברים אלו הוכיח הרב שלמה קלוגר (חכמת שלמה, יו"ד סי' כח סעי' יח): 'שמחויב להכניס את עצמו, כפי שהדעת נוטה לידי מצווה'.

ב. בין סוגי מצוות

הקושי על מסקנה זו העולה מהפרשת תרומות ומעשרות, שמחויב האדם להכניס עצמו לידי חיוב המצווה, הוא ממצוות שונות בהן נראה שניתן להפקיע עצמו מן החיוב. הדוגמה הראשונה לכך היא מצוות כיסוי הדם. נאמר בחולין (פה ע"ב) שאדם המעוניין בדם העוף יכול להפקיע עצמו מחיוב כיסוי הדם: 'השוחט וצריך לדם חייב לכסות. כיצד יעשה, או נוחרו או עוקרו'. דין זה נפסק להלכה ב'שלחן ערוך' (יו"ד סי' כח סעי' יח): השוחט, אע"פ שאינו צריך אלא לדם, חייב לכסות. כיצד יעשה, נוחר או מעקר, כדי שיפטר מכיסוי.

מדברים אלו הוכיח הרב שלמה קלוגר:

דראוי לעשות כן לכתחילה כדי לפטור מכיסוי. ועל כל פנים רשאי לעשות כן להיות נעשה באופן שלא יביא עצמו לידי חיוב מצווה.⁸
 הדוגמה השנייה מצויה במנחות (מא ע"א) שם מבואר שאדם יכול להפקיע עצמו ממצוות ציצית כאשר הוא לבוש בבגד שאינו בעל ארבע כנפות, אלא רק 'בזמן דאיכא ריתחא ענשינן', דבר המורה שאין בכך איסור.⁹ לאור זאת קשה, מה ההבדל בין תרומות ומעשרות שם מבואר שהפקעת היבול מהפרשת תרומות ומעשרות שלילית ואף לדעת המאירי יש בכך איסור, לעומת מצוות כיסוי הדם ומצוות ציצית?

הרי"ד סולובייצ'ק, שהעושה כן אינו במדרגת עובד מאהבה; דרך אמונה, הל' מעשר פ"ד ה"א ביאור ההלכה ד"ה אבל.

4. שו"ת חתם סופר, ח"א או"ח סי' סב ד"ה הנה על הראשון; האדר"ת, אוצר כתבי האדר"ת, ילקוט דוד הוצאת מכון אהבת שלום עמ' קמא; הרב ירוחם פישל פרלא, ספהמ"צ לרס"ג ח"ג מילואים סי' ב ד"ה איברא דעיקר דף רכח ע"א; שו"ת ציץ אליעזר, ח"ד סי' י ענף ג אות כג. לפירוש זה יש לגרוס במקום 'דורות הראשונים' 'חסידים הראשונים' כגרסת רש"י, פסחים ט ע"א ד"ה ואי בעית; מהר"ם חלאווה, פסחים ט ע"א ד"ה דאמר ר'; חזו"א, קדשים, זבחים סי' ד ס"ק יח ד"ה ונראה.

5. מאירי (ברכות לא ע"א ד"ה אין התבואה; שם, לה ע"א ד"ה כבר אמרנו). כ"כ: רמב"ן, עבודה זרה מא ע"ב, בשם יש מפרשים; שו"ת בית אפרים, או"ח סי' לג ד"ה איברא; נשמת אדם, הל' פסח שאלה ח.

6. מאירי, ברכות לה ע"א ד"ה כבר אמרנו.

7. נשמת אדם, הל' פסח שאלה ח.

8. חכמת שלמה, יו"ד סי' כח סעי' יח.

9. רמב"ם, הל' ציצית פ"ג ה"א.

ג. הייחודיות בהפרשת תרומות ומעשרות

נראה שמצוות הפרשת תרומות ומעשרות מיוחדת משאר המצוות. בעוד שבכל המצוות ניתנה האפשרות לאדם לא ליצור את תנאי החיוב במצווה, אף ש'בעידן ריתחא' עונשים על כך, ייתכן שאסור לאדם למנוע עצמו מחיוב הפרשת תרומות ומעשרות ולהפקיע עצמו מן החיוב. במשנה¹⁰ נאסר להשכיר שדות לגויים, כאשר הטעם לכך הוא מחמת הפקעת השדה מחיוב תרומות ומעשרות.¹¹ הריטב"א (עבודה זרה כא ע"א ד"ה גמרא) הוסיף והסביר: 'אסור להפקיע קדושת הארץ'. מכאן נראה שהפקעת חיוב תרומות ומעשרות מן השדה שנמכרה לגוי אינה הפקעת מצווה בלבד, אלא יש בה אף פגיעה בקדושת הארץ המתבטאת במצוות תרומות ומעשרות. בעת כהונתו כ'ראשון לציון', הציע הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל לפתור את בעיית הטבל בשווקים באמצעות הפקרת כל פירות הארץ ובכך הם ייפטרו מהפרשת תרומות ומעשרות.¹² הרב אליעזר יהודה ולדינברג השיג עליו, וזו לשונו:

עצם העניין לעשות לכתחילה תחבולות להפקיע מהשדה חיוב התרומה והמעשר אינו פשוט כ"כ להיתר, ומצינו בעבודה זרה שאסור להשכיר שדות לנכרי בארץ ישראל מפני דקא מפקע לה ממעשר... ויש לומר דבנדון דידן שההצעה היא לעשות אמצעי לבטל חיוב ומצוות ההפרשת תרומות ומעשרות בכל מכל, מכל השדות והתבואות, שבזה כולי עלמא מודים שאסור לבטל.¹³

לאור הבנה זו, ניתן להסביר את דברי הרשב"ם (בבא בתרא צא ע"א ד"ה אין) שנימק את האיסור לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ: 'שמפקיע עצמו מן המצוות'. והלא גם בחוץ לארץ מתקיימות המצוות? אלא כוונתו היא על הפקעה מהמצוות התלויות בארץ כהפרשת תרומות ומעשרות,¹⁴ בה מתממשת בייחוד מצוות יישוב הארץ. כלומר אין כוונת הרשב"ם שעצם היציאה מארץ ישראל היא האיסור, אלא ההפקעה ממצוות הפרשת תרומות ומעשרות באמצעות היציאה לחוץ לארץ היא האיסור.¹⁵ שכן במצווה זו של הפרשת תרומות ומעשרות יש איסור ייחודי להפקיע עצמו מן המצווה.

10. משנה, עבודה זרה פ"א מ"ח.

11. עבודה זרה כא ע"א.

12. בתוך: שו"ת ציץ אליעזר, ח"ד סי' י. השווה זאת לדברי הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי, בתוך: תורת רבינו שמואל סלנט, ח"א סי' נא, על ההצעה שעלתה בזמנו להפקעת חיוב תרומות ומעשרות מיין, ומה שסיים את דבריו, שם עמ' רעא: 'הגע בעצמך קורא יקר, במצווה היחידה זו שאמר לנו קוב"ה לנסותו כמה שנאמר ובחוננו נא בזאת וגו' והריקותי לכם ברכה עד בלי די... ואנחנו מאמינים בני מאמינים, נתעצל לעשות מסחר יקר ונאמן ובטוח כזה?! למה לא נדע מה שהינוקא ידע... דאמר מאי עשר תעשר עשר בשביל שתתעשר. אם חובבי ציון אנחנו טוב לנו שיקיימו מצוות תרומות ומעשרות בדרך היותר נעלה שמתן שכרה בצידה... ואז הרי ישראל ענפיכם תתנו ופריכם תשא... אין לך קץ מגולה מזה ובא לציון גואל במהרה בימינו'.

13. שו"ת ציץ אליעזר, ח"ד סי' י ענף ג אות כג.

14. השווה גם לתוספות, כתובות קי ע"ב ד"ה הוא אומר: 'והיה אומר רבינו חיים, דעכשיו אינו מצווה לדור בארץ ישראל כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין ליזהר בהם ולעמוד עליהם'. מבואר מדבריו שמצוות יישוב ארץ ישראל תלויה במצוות התלויות בה; רי"ף, על עין יעקב כתובות פרק יג אות מד: 'ואפשר לומר שהדר בחוץ לארץ ואינו מקיים מצוות הארץ, כגון תרומות ומעשרות, אע"פ שהוא נאמן באלהיו מ"מ כל רואיו יאמרו שאין לו אלוה לקבל עליו עול מלכותו; שו"ת אבני נזר, יו"ד סי' תנד אות לג.

15. עינים למשפט, קידושין לא ע"ב אות ג ד"ה אסור לצאת.

ואכן, הרב שלמה קלוגר ('חכמת שלמה', יו"ד סי' כח ס"ק יח) עימת בין מצוות הפרשת תרומות ומעשרות בה נראה שיש חיוב להכניס עצמו לחיוב ולא להפקיע עצמו ממנה, לבין יתר המצוות ככיסוי הדם וציצית, ובסיום דבריו ביקש להחריג את מצוות הפרשת תרומות ומעשרות הבולטת בייחודיותה כחלק ממצוות ישוב ארץ ישראל, וזו לשונו:

מיהו שבת וראיתי בילקוט פרשת עקב (רמז תתס) בפסוק ארץ אשר ה' אלוקיך דורש אותה, להפריש חלה ותרומה ומעשרות. יכול אף שאר ארצות בעי דרישה, תלמוד לומר אותה וכו'... הכוונה דהיינו לעניין אם מחויב להביא את עצמו לידי חיוב מעשר, דבארץ ישראל מחויב להביא את עצמו לידי חיוב מעשר, ובחוץ לארץ אף במקום שכבשו ישראל וחייב במעשר מכל-מקום אינו מחויב להביא עצמו לידי חיוב... אם כן לפי"ז יש לומר, דווקא בחלה ותרומה ומעשר דגלי קרא אסור להפקיע את עצמו מזה ולא בשאר מצוות.

ההשלכה ההלכתית מכך מצויה בדברי האדר"ת שהסתפק: 'ולכאורה כשלא ירצה לזרוע שדותיו וכרמיו ולהתחייב עצמו בתרומות ומעשרות, יש להסתפק אם הוא רשאי'.¹⁶ לדבריו, אין לעשות כן כחלק מהפקעת מצוות ישוב הארץ המתקיימת במצוות הפרשת תרומות ומעשרות, וזו לשונו:

ואולי משום ביטול מצוות ישוב הארץ, שלדעת הרמב"ן ז"ל היא מצוות עשה לישוב בה, ויש לומר שגם לעבדה ולשמרה היא מצוות עשה ולא תוהו בראה אמר ה', וגם אינו לפי כבוד ארצנו הקדושה להניחה שממה ולהביא תבואות ופירות מחוץ לארץ... לא נוכל לומר שמותר לעשות כן בלי שום פקפוק.

ניתן ללמוד מדבריו שיש חובה יתרה לאדם להביא את עצמו לידי חיוב תרומות ומעשרות כחלק ממצוות ישוב הארץ.

ד. המקור ותוקף החיוב

לאחר שראינו שמוטלת חובה על האדם להימנע מהפקעת חיוב מצוות הפרשת תרומות ומעשרות ואף לחתור לקיומה, עלינו להבין מהו מקור החיוב ותוקפו. אמנם נחלקו הפוסקים מהו תוקף איסור ההפקעה מחיוב מצוות, האם הוא איסור מהתורה¹⁷ או איסור מדרבנן שמראה שאין המצוות חביבות עליו,¹⁸ אך נראה שבמצוות הפרשת תרומות ומעשרות יש לכך תוקף של תורה, כפי שיתבאר. לדעת הט"ז (יו"ד סי' א ס"ק יז) עיקר הפרשת תרומות ומעשרות היא לצורך הנתינה, ולא לשם תיקון המאכל מאיסור טבל שבו, ולכן אדם חייב להפריש אף אם אינו מעוניין לאכול, וזו לשונו: 'מצוות ההפרשה חיוב עליו אפילו אם אינו רוצה לאכול מן התבואה עדיין'.¹⁹ לאור הגדרה זו הוא הבחין בין הברכה

16. אוצר כתבי האדר"ת, ילקוט דוד הוצאת מכון אהבת שלום עמ' קמא.

17. קרן אורה, יבמות כו ע"ב ד"ה ויש לדון; חמד משה, או"ח סי' קכח אות ב; ביאור הלכה, סי' קכח סעי' ד ד"ה אינם.

18. עינים למשפט (ברכות נג ע"ב ד"ה כדרך; קידושין לא ע"ב אות ג ד"ה אסור לצאת); חזו"א, או"ח סי' קכט לדף כה ע"א ד"ה שם היאך.

19. כ"כ: שפת אמת, פסחים ט ע"א ד"ה תוד"ה כד; הרב משה קלירס (תורת הארץ, ח"א פ"ב אות עח-עט; שם, קונטרס אחרון פ"ג לאות ו); שו"ת אבני נזר, יו"ד סי' שצו אות ה, הוכיח כן בדעת הרמב"ם; הרב אריה פומרנצ'ק, עמק ברכה, ברכת המצוות אות א; אבי עזרי, הל' מעשר פ"ו ה"ב; הרב ישראל

על הפרשת תרומות ומעשרות שעיקרה על עצם מצוות ההפרשה, לבין הברכה על שחיטה שהיא אינה מצווה חיובית ולכן הברכה היא על הפקעת האיסור. לאור דברים אלו כתב הרב יוסף בלוך (גנזי יוסף, ח"ב פסחים לד ע"ב ד"ה בתוס') להסביר את הסיבה שאסור ליהנות מן הטבל באופן של כילוי, שכן בכך הוא מפקיע עצמו ממצוות הפרשת תרומות ומעשרות, וזו לשונו:

ונלע"ד ליתן טעם למה אסרה תורה בטבל הנאה של כילוי ושאר הנאות מותרים, משום דשאר הנאות יכול לקיים אחר הנאה מצוות הפרשת תרומה, אבל בהנאה של כילוי לא יכול לקיים מצוות הפרשת תרומה לכך אסרה תורה.²⁰ מבואר שיש איסור תורה בהפקעת החיוב ממצוות הפרשת תרומות ומעשרות. ושוב עלינו להבין מהו מקור החיוב? את המקור מצאנו בדברי הרב יצחק שלמה בלוי (קצירת העומר, סי' שכו ס"ק ד) שכתב שבכל מקום בו התורה כפלה את דבריה מוכח שיש חובה להכניס את עצמו לידי חיוב, כדברי רש"י (חולין קלט ע"ב ד"ה ה"ג לפי) ביחס למצוות שילוח הקן: 'שלח תשלח שתי פעמים שומע אני לחזור אחר המצווה הזאת עד שתבוא לידו'; משמע מדבריו שבכל מקום שכפלה תורה הרי זה בא לחייבו מהתורה לחזור אחר המצווה, וזה מצווה בפני עצמה מן התורה להכניס עצמו לידי חיוב כדי לקיים מצוות בוראו ית"ש, ומצווה זו אינה נוהגת אלא במקום שכפלה התורה בלישנא. אם כן, גם במצוות הפרשת תרומות ומעשרות שנאמר 'עשר תעשר', מחויב האדם להכניס עצמו לידי חיוב המצווה ואסור לו להפקיע עצמו ממנה, כפי שכתב הרב בלוי: מצוות הפרשת תרומות ומעשרות דכתיב עשר תעשר כפל לשון, מצווה עליו מהתורה לאכול מן התבואה באופן שיביא עצמו לידי חיוב תרומות ומעשרות.²¹

סיכום

התייחודה לה מצוות הפרשת תרומות ומעשרות הן כמצווה מרכזית במערכת המצוות התלויות בארץ, והן כמצווה ייחודית בה למדנו שאל לו לאדם להפקיע עצמו מקיום המצווה, ואף ייתכן שיש בכך איסור. בדברינו ביקשנו להציע הצעה המתחקה אחרי המקור ותוקף הדין הייחודי שיש במצווה זו על פני מצוות אחרות.

אייזנשטיין, עמודי אש, סי' ז אות ד ד"ה וכדברי הט"ז, כתב להוכיח כן בדעת הב"ח, יו"ד סי' שכו; גיליוני הש"ס, ירושלמי זרעים כ"א אות נב, הוכיח מהירושלמי. האחרונים הוכיחו כדעה זו מדברי התוספות, ראש השנה ד ע"א ד"ה ומעשרות, ראה: שו"ת מהר"י אסאד, סי' רמא סוף ד"ה העולה; חזו"א, דמאי סי' ד ס"ק ב.

20. הובאו דבריו במנחת חינוך, מצווה רפד אות יב ד"ה ועיין; שו"ת ציץ אליעזר, ח"ד סי' י ענף ג אות כג. כ"כ: מקראי קודש, פסח ח"ב סי' ט אות א, עמ' לד, בשם משנת חכמים. ראה גם המקנה, קידושין לח ע"א ד"ה מיהו י"ל, שמלבד איסור לאו באכילת טבל יש בכך ביטול מצוות עשה של חיוב הפרשת מעשרות.

21. רעיון זה מובא גם אצל הרב יצחק אריאלי (עינים למשפט, ברכות נג ע"ב ד"ה כדרך; קידושין לא ע"ב אות ג ד"ה אסור לצאת). אולם, השווה לדבריו בהערותיו לחבש פאר (הוצאת מוסד הרב קוק עמ' קכג הערה 5; הוצאה חדשה עמ' רעט) שדחה ראייה זו.